

ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ТЛУМАЧЕННЯ ЯВИЩА ТЕРОРИЗМУ

У статті розглянуто психологічні підходи до тлумачення явища тероризму, а саме: невротичний, соціально-рефлексивний, соціально-пізнавальний, структуралістичний, прагматично-політичний, прагматично-кримінальний і постмодерністський.

Ключові слова: *тероризм, психологія терористичної діяльності, психологічні підходи до розуміння тероризму.*

Терористична діяльність є складним видом злочинної діяльності, яка завдає шкоди інтересам держави, життю та здоров'ю ні в чому не винних громадян. Тероризм слід віднести до тієї категорії складних злочинів, у яких посягання на безпосередній об'єкт (громадян, матеріальні цінності, суспільну безпеку) є способом впливу на інший – основний об'єкт, зокрема:

а) вплинути на діяльність політичного діяча, органу державної влади чи місцевого самоврядування;

б) вплинути на діяльність дипломатичної установи іншої держави, міжнародної організації або їх представників (змінити політику влади, домогтися від влади певних поступок і т.п.) [2, с. 10–21].

Терористична активність різко зросла за останні два-три десятиліття внаслідок накладання багатьох передумов: від індивідуально-психологічних спонукань осіб, які погоджуються на скоєння політичних злочинів, прихованих «ігор» спецслужб, геополітичних гравців, що використовують тероризм як засіб дестабілізації для реалізації своїх далекосяжних цілей, і аж до онтологічно-світоглядного тлумачення «не-свого» (особи, групи, їх способу життя, цілей і уявлень про світ) не лише як «чужого», а як «ворога», котрого слід підкорити або знищити [1, с. 37–39].

Більшість держав у міжнародних угодах задекларували свою готовність боротися з терористичними групами. Однак через складність передумов цього явища досі не вдається приборкати тероризм. Тому необхідні всебічні дослідження причин тероризму, зокрема психологічних передумов його появи. Отже, наукова стаття має важливе теоретичне і практичне значення.

Поняття тероризму набуло широкого вжитку з кінця XVIII ст. після Великої французької революції (1789–1794 рр.). У тлумачному словнику російської мови В. Даля (виданого в 1863 р.) «тероризм» визначається як «...страхання вбивствами та іншими радикальними погрозами». У дореволюційній Росії теоретики анархічного скерування тлумачили тероризм як «політичне вбивство» і вважали його одним із засобів захисту опозиційних сил від існуючої монархічної влади (М. Морозов. «Значение политических убийств», 1879 р.; П. Ткачев. «Тероризм как единственный способ морального и общественного возрождения России», 1881 р.).

У XX ст. явище тероризму досліджувалось методами соціології, правознавства, політології, культурології, економіки тощо. У другій половині XX ст. міжнародна спільнота прийняла низку правових документів, які визначили ознаки тероризму, а також наклали міжнародно-правові зобов'язання на держави для боротьби з ним.

Зокрема, в Декларації про міри з ліквідації міжнародного тероризму, затвердженій Генеральною Асамблеєю ООН (резолюція 49/60 від 9.12.1994 р.), зазначено: «...злочинні акти, спрямовані або розраховані на створення обстановки терору серед широкої громадськості, групи осіб або конкретних осіб з політичною метою, за жодних обставин не можуть бути виправдані, якими б не були міркування політичного, філософського, ідеологічного, расового, етнічного, релігійного або іншого характеру, які можуть наводитися для їх виправдання. Держави... зобов'язані стримуватися від організації терористичних актів на територіях інших держав, підбурювання до них, не сприяти їм,

не брати в них участі, а також від створення на своїй території будь-яких передумов на скоєння таких актів» [2, с. 404, 430].

Слід зазначити, що юридично-правові підходи (Л.В. Багрій-Шахматов, С.І. Бердяга та ін.) не розкривають сутності та передумов виникнення тероризму як явища, а лише наводять суттєві ознаки тероризму, щоб відрізнити цей вид злочинів від схожих видів протиправної діяльності. До суттєвих ознак тероризму дослідники-правознавці відносять: а) організованість насильства, що здійснюється раптово, несподівано, публічно та демонстративно, що ускладнює протидію йому з боку громадськості та силових структур; б) демонстративне нехтування усякими правилами поведінки стовно жертв – мирного населення, дітей, осіб похилого віку; в) висунення в ультимативній формі політичних вимог, невиконання яких спричинює реалізацію погроз та ескалацію насильства; г) застосування насилля випадкових людей як засіб морально-психологічного тиску на громадськість та владу; д) примус влади (уряду, місцевих органів влади) до певних дій або бездіяльності.

Дослідники-правознавці кваліфікують тероризм як наслідок діяльності злочинних груп. У терористичні організації залучаються організатори, виконавці, спонсори, замовники тощо. Згідно з українським законодавством карна відповідальність за вчинення «терористичного злочину» настає для осіб за скоєння ними таких дій: а) планування, організація, підготовка та реалізація терористичних актів; б) підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях; в) організація незаконних збройних формувань, участь у таких злочинних групах; г) вербування, озброєння, підготовка терористів; д) пропагування і поширення ідеології тероризму; е) фінансування терористичних груп або інше сприяння їм.

Відомі закордонні дослідники-суспільствознавці, такі як С. Жижек [3], Б. Вальденфельс [1], провели аналіз культурологічно-психологічних передумов тероризму як сучасної форми

політичного радикалізму в системі міжнародних відносин. Українські та російські дослідники Я.М. Когут, В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін, Т.Р. Морозова, Д.Й. Никифорук і С.І. Ніколаус [4], М.І. Мар'їн [5], Н.В. Андреев, В.П. Вахов та І.І. Козловский [7] та інші сформулювали низку практичних рекомендацій для оптимізації діяльності антитерористичних підрозділів.

Однак залишилися ще недостатньо вивченими психологічні підходи до розуміння тероризму як явища. Психологія ще у недостатній мірі пояснила механізми формування самосвідомості учасників терористичної діяльності, мотиви їх діяльності, психологічні засоби регуляції членами терористичного угруповання спільних дій під час здійснення злочину. Додаткової уваги заслуговують питання типологізації терористичних форм поведінки. Саме на основі поглибленого розуміння психологічних передумов цього явища можна більш ефективно формувати стратегії, методи профілактики та подолання тероризму, а також планувати конкретні заходи у випадку вчинення злочинцями терористичного акту.

Метою нашого дослідження є розширення уявлення про психологічні підходи до розуміння тероризму як явища.

Терористична діяльність – антисоціальне явище, яке має широке коло передумов, у тому числі психологічних. Через багатоаспектність тероризму досі не вдається дати вичерпне його тлумачення. Тому дослідники вивчають окремі психологічні підходи та аспекти тероризму. Розглянемо їх.

Одним з важливих є **невротичний підхід** до тлумачення тероризму, що ґрунтується на теоретичних постулатах З.Фрейда, К. Хорні, А. Адлера, і який вказує на те, що схильність до терористичної поведінки закладена у підсвідомості особи-терориста. Така схильність може бути наслідком психологічної травми, що спричинила невротичні зміни у структурі психіки людини. Психологічна травма, особливо коли особа її пережила в дитинстві з боку батьків, родичів, наставників, на думку дослідників, закладає в психіці індивіда глибинну недовіру та ворожість до

суб'єктів влади та носіїв будь-якого формального авторитету. Невротична особистість болісно реагує на ситуації, в яких може проявитися її слабкість, залежність, необізнаність, некомпетентність, непотрібність іншим тощо. Щоб не допустити такого «приниження», людина з юних років вибудовує життєву стратегію, спрямовану на соціальне домінування. Влада дає невротичній особі заспокоєння і відчуття безпеки.

У межах названого підходу людям-невротикам, які схильні до тероризму, через неврівноваженість свого «Я» важко адаптуватись у соціальному середовищі прийнятними способами. Підсвідомо захищаючи свою психічну цілісність (самототожність), невротизований індивід свій психологічний дискомфорт проектує на діяльність чинної влади, займає опозиційну та агресивну позицію щодо неї, вбачаючи в ній свого конкурента. Радикально налаштовані люди, звинувачуючи владу в аморальності чи жорстокості, водночас ототожнюють себе з авторитетом влади, стають дзеркальним її відображенням, переймають її найжорсткіші якості.

Представники цього підходу вважають, що ототожнення з жорстоким образом влади дозволяє терористам здійснювати важкі злочини, не відчуваючи особистої моральної відповідальності. Невротична особа, шукаючи «самовиправдання», приписує відповідальність за вчинені нею насильницькі дії аморальній владі. Для того, щоб зняти невротичну напругу і підняти рівень власної самооцінки, невротичний індивід (потенційний радикал, терорист) прагне потрапити в групу людей, що потерпають від схожого психологічного дискомфорту.

Іншим важливим підходом до тлумачення тероризму є **соціально-рефлексивний**. Він протистоїть викладеним вище невротичним тлумаченням тероризму і стверджує, що терорист є психічно нормальною людиною, яка поводить себе цілком адекватно й нічим не відрізняється від звичайних людей. У рамках цього підходу тероризм є раціональною життєвою стратегією людини, що ґрунтується на переконаннях про те, що силові ме-

тоди є прийнятним, ефективним і морально виправданим способом досягнення політичних цілей.

Особа (потенційний терорист) стає на радикальний шлях під впливом специфічних соціально-психологічних впливів (стимулів). По-перше, це можуть бути зовнішні соціальні фактори, наприклад, незаслужене покарання або знищення членів сім'ї, конфіскація майна тощо. По-друге, в особи терориста за таких несприятливих умов можуть сформуватись індивідуально-психологічні стимули – мотиви або цілі, які підштовхують її до політичних злочинів (наприклад, бажання здійснювати політичний вплив, ненависть до існуючої влади, жага помсти тощо).

До радикальних політичних поглядів людину може спонукати її особистий негативний досвід взаємодії з представниками влади. Зустрівшись віч-на-віч з приниженням з боку влади через своє расове, національне чи соціальне походження, з економічним визиском, беззаконням влади, розгулом кримінальних форм суспільних відносин, людина врешті-решт може втратити віру, що законотворчими діями вона спроможна забезпечити собі простір для життєдіяльності. Люди, що отримали такий негативний соціальний досвід, мають більше шансів стати потенційними прихильниками радикальних політичних ідей, опинитися у лавах партій чи нелегальних терористичних угруповань, які прагнуть усунути існуючий уряд.

У рамках теорії соціальних умовних рефлексів звертають увагу на дії («стимули») урядової політики, яка спонукає ті чи інші групи громадян до протиправних форм поведінки («реакцій»). Влада у цьому випадку своїми провокативними діями підштовхує населення до радикальних форм опору.

Соціально-пізнавальний підхід ґрунтується на теоретичних підходах гештальтпсихології і теорії Курта Левіна. У рамках цього підходу тероризм розглядається як травмуюче інформаційне джерело, що впливає на громадську думку (суспільну свідомість) в середовищі інших інформаційних повідомлень ЗМІ. Репортажі в ЗМІ про вчинені терористами насильницькі

дії, в рамках цього підходу, можуть викликати в масовій свідомості стан страху, розгубленості, паніки, або ж викликати співчуття до дій терористів, готовність допомагати їм, викликати недовіру та ворожість до політики чинної влади.

Центром уваги в даному випадку стають зміни в масовій психології. Вивчається, по-перше, які соціально-психологічні наслідки спричинить демонстрація в ЗМІ фото- і відеокліпів про терористичний акт (документальна зйомка обставин захоплення заручників, показ понівечених тіл жертв тероризму, коментарів схвильованих свідків трагедії тощо); по-друге, як змінюватиметься громадська думка в разі поширення в ЗМІ вимог терористів, обґрунтування різними коментаторами причин вчинення силової атаки, якого роду чутки та настрої будуть поширюватися серед населення тощо.

Політичний світогляд громадян до моменту вчинення терористичного акту і після нього суттєво змінюється. Люди починають розуміти, що влада не здатна контролювати ситуацію, вона не є гарантом стабільності, що в державі не реалізується соціально виважена політика. У рамках соціально-пізнавального досвіду до аналізу тероризму звертають увагу, зокрема, на те: а) чи офіційні повідомлення викликають довіру до дій влади, чи, навпаки, породжують все більшу недовіру до неї; б) якими пропагандистськими засобами змінити суспільну думку щодо терористів, завдяки яким методам зменшити співчуття громадян до цілей їх діяльності (завдяки цілеспрямованому спотворенню інформації; блокуванню інформаційного зв'язку між терористами та громадськістю тощо).

Заслуговує уваги **структуралістичний підхід до тлумачення тероризму**. Він робить акцент на аналіз цілей терористичних атак. Відомо, що для досягнення пропагандистських цілей терористичні групи намагаються вразити «сакральне тіло» ворожої держави – її символи, національні та релігійні святині, пам'ятки архітектури, культури і т.п. Символи держави і народу є досяжними для атак терористів, тому демонстративне їх руй-

нування породжує в населення відчуття фрустрації – тривоги, розгубленості, подавленості, страху, агресії, жаги помсти (Ж. Лакан, К. Леві-Строс, С. Жижек та ін.) [5, с. 7–9].

Терористи намагаються знищити здебільшого не конкретних людей, а носіїв «ворожої ідеї», «ворожої ідентичності», атакують «образ ворога», який функціонує в колективній фантазії. Акт руйнування ворожих символів демонструє спроможність терористичної групи до агресивної діяльності, утверджує віру учасників у їх владі над ситуацією у суспільстві.

Моральні збитки, нанесені суспільству терористичними актами, за певних обставин можуть стати аргументом для відплатних акцій влади, політики «закручування гайок», урізання демократичних прав і свобод громадян (введення надзвичайного стану; заборона діяльності політичних партій, проведення зборів, мітингів, демонстрацій, страйків; введення обмежень на свободу пересування; введення цензури в ЗМІ тощо).

Особливе місце посідають **прагматичні підходи** до тлумачення тероризму. Вчені доводять, що тероризм має **прагматично-політичні** та **прагматично-кримінальні** передумови.

У **прагматично-політичному** підході тероризм розглядається як один із «незаконних» методів ведення війни. Відмінність між діями терористичних груп і армійських формувань полягає в тому, що терористична організація не є суб'єктом міжнародного права (таким статусом наділені держави), вона не має доступу до відповідних озброєнь, з огляду на що у неї не вистачає сил перемогти владного супротивника. Асиметричність можливостей конкуруючих суб'єктів спонукає терористичні групи вдаватися до «диверсійних», «підривних», «партизанських» методів ведення війни, стратегій шантажу і несподіваних нападів на ворога. Цей підхід пояснює причини підтримки спецслужбами терористичних груп на території держав-конкурентів. Терористична дестабілізація на ворожій території тут визнається економічно обґрунтованою, оскільки вимагає значно менших фінансових та військових витрат. Тероризм, в даному тлумачен-

ні, є однією з «незаконних» форм ведення війни для досягнення далекосяжних цілей міжнародної політики.

У **прагматично-кримінальному** підході тероризм розглядають як одну з форм кримінального бізнесу. Дослідники, які вивчають економічні основи існування терористичних груп (М. Марков, Д. Ольшанський та ін.), зазначають, що фінансування терористичних бойових підрозділів має кримінальний характер. Наявність бойових підрозділів у структурі радикальної організації ставить її поза конкуренцією в кримінальному середовищі. Радикальні організації підпорядковують своїм інтересам менші кримінальні групи, змушуючи їх фінансувати їх діяльність. Політичне керівництво терористичних організацій може взяти під контроль такі незаконні форми діяльності, як: а) виготовлення та збут наркотичних речовин; б) добування і торгівля коштовним камінням; в) незаконна торгівля зброєю; г) контроль над гральним бізнесом, проституцією, нелегальною міграцією, контрабандою та ін.

Спорідненим з попередніми є **постмодерністський підхід** до тлумачення тероризму. В епоху постмодернізму, що умовно розпочалася після Другої світової війни, тероризм зазнав суттєвих змін.

«Традиційний» (модерний) тероризм скеровував свою агресію на державні інститути та державних персон (зокрема на монархів, президентів, членів їх родин, членів уряду, чільних керівників силових структур, дипломатичних представників держав тощо).

Для тієї епохи був притаманний «позитивний» образ терориста, що утілював у собі ідею жертвовності заради суспільно значимої мети (захист вітчизни, національно-визвольні цілі, соціальна справедливість і т. ін.). В епоху глобалізації тероризм втрачає ворога в образі конкретної держави з тієї причини, що на міжнародну арену поряд з державами вийшли інші впливові міжнародні гравці – транснаціональні фінансові структури, корпорації, військово-політичні об'єднання.

Сучасний тероризм переростає національні рамки і перетворюється на транснаціональний, який є наслідком накладання інтересів гравців геополітики, спецслужб тих чи інших держав, суб'єктів нелегальних міжнародних економічних процесів (наркоторгівля, торгівля людьми, незаконний продаж зброї тощо). У рамках такого підходу терористичні атаки все більше скеровуються на дестабілізацію міжнародних відносин, руйнування міжнародних домовленостей, з'ясування стосунків між прихованими (латентними) транснаціональними структурами. Помітною є тенденція до експлуатації «терористичної загрози» визначними геополітичними гравцями для виправдання своєї політики в галузі озброєння, порушення міжнародних домовленостей та суверенітету інших держав.

Таким чином, тероризм є складним антисоціальним явищем, що має глибокі психологічні передумови. Для розкриття психологічної складності і багатоаспектності тероризму використовують невротичний, соціально-рефлексивний, соціально-пізнавальний, структуралістичний, прагматично-політичний, прагматично-кримінальний та постмодерністський підходи.

Невротичний підхід до тероризму виявляє глибинні установки недовіри до формальних авторитетів (батьків, держави

і т.п.), які формуються в особи-терориста в ранньому дитинстві; соціально-рефлексивний – наголошує на набутих виявах ворожості до інститутів влади, які особа набуває у сформованому віці внаслідок насильницьких дій щодо себе та свого близького оточення з боку владних суб'єктів; соціально-пізнавальний – визнає його як травмуюче інформаційне джерело, що транслюється завдяки ЗМІ; структуралістичний підхід – досліджує так звані «сакральні» (символічні) об'єкти, на які скеровують свої атаки терористи (національна символіка, знакові політичні персони тощо); прагматично-політичний – досліджує тероризм як форму боротьби для досягнення політичних цілей; прагматично-кримінальний – як засіб здійснення

кримінальних злочинів; постмодерністський – враховує процеси глобалізації та відповідні трансформації тероризму починаючи з кінця ХХ ст.

Додаткових наукових пошуків вимагає психологічний аналіз сучасних ідеологій тероризму, моделювання різноманітних сценаріїв здійснення терористичних актів, а також ведення переговорів з терористами.

1. Вальденфельс Б. Топологія Чужого: студії до феноменології Чужого / Б. Вальденфельс. – К.: ППС, 2004. – 206 с.

2. Багрій-Шахматов Л.В. Постатейний науково-практичний коментар до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» / Л.В. Багрій-Шахматов, С.І. Бердяга. – К.: Юстініан, 2006. – Серія «Закон і коментар». – 488 с.

3. Жижек С. Ласкаво просимо до пустелі Реального / С. Жижек; пер. з англ. К. Ботанова. – К.: Техніка, 2001. – 34 с.

4. Барко В.І. Психологічне супроводження оперативнорозшукової діяльності в органах внутрішніх справ: навчальний посібник / В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін, Т.Р. Морозова, Д.Й. Никифорук, С.І. Ніколаус. – К.: КНТ, 2008. – 98 с.

5. Марьин М.И. Психологическое обеспечение антитеррористической деятельности: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М.И. Марьин, Ю.Г. Касперович. – М.: Академия, 2007. – 208 с.

6. Когут Я.М. Професійна психологічна підготовка працівників ОВС: конспект лекцій / Я.М. Когут. – ВЦ Львівського державного університету внутрішніх справ, 2006. – 184 с.

7. Андреев Н.В. Психологическое обеспечение специальных операций органов внутренних дел по освобождению заложников: методические рекомендации / Н.В. Андреев, В.П. Вахов, И.И. Козловский. – М.: МВД России; Учебно-методический центр, 1995. – 46 с.

8. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

Лозинский О.М. Психологические подходы к толкованию явления терроризма.

Аннотация. В статье рассмотрены психологические подходы к толкованию явления терроризма, а именно: невротический, социально-рефлексивный, социально-познавательный, структуралистический, прагматично-политический, прагматично-уголовный и постмодернистский.

Ключевые слова: *терроризм, психология террористической деятельности, психологические подходы к пониманию терроризма.*

Lozyns'kyi O.M. Psychological approaches to interpretation of the phenomenon of terrorism.

The psychological approaches to interpreting the phenomenon of terrorism, namely, neurotic, socio-reflexive, socio-cognitive, structuralistic, pragmatic-political, pragmatic-criminal and post-modernist are considered in the article.

Key words: *terrorism, psychology of terrorist activity, psychological approaches to understanding terrorism.*

